

Іванцов В.О. Проблеми класифікації заходів адміністративного примусу / О.В. Джафарова, В.О. Іванцов // Актуальні проблеми державного управління. – 2007. - № 1 (31). – С. 59-67

О.В. Джафарова

В.О. Іванцов

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАХОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ

У статті наведені основні підходи щодо здійснення класифікації заходів адміністративного примусу. Автори приділяють безпосередню увагу актуальним проблемам, які виникають при здійсненні такої класифікації, вказують на їх причини та пропонують власні шляхи вирішення цих проблем.

The article covers main approaches to realization of classification of means of administrative enforcement. The authors pay their attention to essential problems of its realization, notice its causes and propose their own methods to decide these problems.

Для усвідомлення сутності призначення, взаємозв'язку різноманітних заходів адміністративного примусу, що застосовується державними органами щодо фізичних та юридичних осіб у сфері реалізації державної виконавчої влади з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, запобігання та припинення правопорушень, притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності, а також для запобігання надзвичайним подіям та локалізації їх наслідків, важливого теоретичного та практичного значення набуває їх класифікаційний розподіл. Сьогодні й досі питання щодо класифікації заходів адміністративного примусу характеризується підвищеною зацікавленістю серед вчених-адміністративістів.

Окремі питання теоретичних досліджень, щодо класифікації заходів адміністративного примусу, розглядалися провідними науковцями, а саме О. Бандуркою, Д. Бахрахом, Є. Безсмертним, Ю. Битяком, С. Ківаловим, А. Комзюком, Т. Коломоєць, В. Шкарупою та іншими.

Однак перш ніж безпосередньо перейти до питання класифікації заходів адміністративного примусу, слід остаточно визначитись, що таке адміністративний примус і його заходи в наш час, оскільки в юридичній літературі все ще спостерігається юридична плутанина та застарілий характер деяких теоретичних положень, які негативно впливають як на подальший розвиток адміністративно-правової доктрини, так і нормотворчої діяльності [1, с. 106].

Зупинимось детальніше на аналізі юридичних ознак адміністративного примусу:

1. Одна із рис адміністративного примусу полягає в тому, що його заходи застосовуються, як правило, органами виконавчої влади та їх посадовими особами. Лише в окремих випадках, як виняток, їх застосування покладається на суди (суддів) і представників окремих об'єднань громадян.
2. Заходи адміністративного примусу застосовуються як до фізичних так і до юридичних осіб.
3. Адміністративний примус не пов'язаний з підпорядкованістю.
4. Однією з визначальних ознак адміністративного примусу є те, що заходи впливу застосовуються саме в примусовому порядку.
5. Застосування адміністративно-примусових заходів здійснюється на основі норм права. Як вірно довела Т. Коломоець, доцільно говорити про норми саме публічного права [2, с. 190].
6. Заходи адміністративного примусу можуть мати характер морального, організаційно-правового, майнового, особистісного чи іншого впливу.
7. Специфіка підстав застосування адміністративного примусу полягає в тому, що його заходи можуть застосовуватися як при вчиненні протиправних діянь, так і при настанні надзвичайних ситуацій. Також, необхідно відзначити, що адміністративний примус може застосовуватися у разі виникнення загрози правопорушення.
8. Адміністративний примус використовується в державному управлінні для охорони суспільних відносин, що виникають у цій сфері державної діяльності.
9. Застосовується адміністративний примус з метою спонукання громадян до виконання загальнообов'язкових правил, попередження чи припинення протиправних дій, надзвичайних ситуацій, забезпечення громадської безпеки у разі їх виникнення

та локалізація їх наслідків, притягнення правопорушників до відповідальності.

10. Процедура застосування адміністративного примусу відрізняється оперативністю.

Таким чином, адміністративний примус – це застосування уповноваженими державними органами виконавчої влади, в деяких випадках судьями, а в деяких випадках і громадськими об'єднаннями до фізичних та юридичних осіб, які не перебувають в їх підпорядкуванні, незалежно від волі і бажання останніх, передбачених нормами публічного права заходів впливу морального, майнового, організаційного та особистісного характеру у випадках вчинення або загрози вчинення особами правопорушення, або в умовах надзвичайних обставин з метою охорони суспільних відносин, що виникають у сфері державного управління, шляхом попередження і припинення правопорушень, покарання за їх вчинення, а також попередження та ліквідації наслідків надзвичайних обставин та підтримання громадського порядку у разі їх виникнення за допомогою спрощеного, оперативного адміністративного впровадження.

Зовнішніми формами прояву адміністративного примусу виступають його заходи. Їх класифікації в адміністративно-правовій літературі приділено достатньо уваги, однак і до цього часу єдності поглядів адміністративістів немає.

Класифікація заходів адміністративного примусу необхідна: по-перше, для з'ясування сутності різноманітних заходів примусу, їх мети, взаємодії, підстав та порядку застосування; по-друге, для забезпечення ефективного впливу цих заходів; по-третє, правильна класифікація є необхідною передумовою наукової систематизації [3, с. 36]; по-четверте, для подальшого розвитку цього інституту адміністративного права [4, с. 7].

Розвиток уявлень про сутність адміністративного примусу та його класифікацію є результатом численних досліджень і пройшов ряд етапів. Однозначного вирішення ці питання в спеціальній літературі так і не одержали. Спочатку розглядалися дві групи адміністративно-правових заходів впливу –

адміністративні стягнення та інші заходи примусу, які розглядались по-різному: заходи адміністративного забезпечення, адміністративно-правові заходи соціального примусу, заходи припинення [5, с. 29], адміністративно-запобіжні заходи [3, с. 38].

Таке розмаїття назв другої групи є не випадковим і зумовлене тим, що в результаті запропонованої класифікації до другої групи були віднесені такі різні за матеріально-правовими та процесуальними ознаками заходи, як затримання, огляд, припинення робіт, примусове лікування та інші, що у підсумку заважало з'ясуванню сутності різних за природою заходів. Так, Ф. Фіночко вказує, що такий варіант класифікації мав описовий характер і до другої групи увійшли досить різні за правовою природою адміністративно-примусові заходи, що й викликало в подальшому у науковців чимало питань [6, с. 138-139].

Першим на неоднорідність другої групи заходів адміністративного примусу звернув увагу М. Єропкін, надалі його думку підтримало багато дослідників – О. Бандурка, Л. Біла, Ю. Битяк, В. Зуй, С. Ківалов, А. Ключніченко, Л. Коваль, А. Комзюк та інші. В основу класифікації заходів адміністративного примусу він поклав мету їх застосування, завдяки чому всі заходи адміністративного примусу поділялися на а) заходи адміністративного попередження; б) заходи адміністративного припинення; в) адміністративні стягнення. Інші автори, погоджуючись з положеннями запропонованої вище класифікації, вважають, що третій вид заходів примусу коректніше називати заходами адміністративної відповідальності [7, с. 36; 4, с. 8], заходи відповідальності за порушення адміністративно-правових установлень [8, с. 192].

Існують приклади виділення також чотирьох груп заходів адміністративного примусу: адміністративно-відновні заходи, заходи адміністративного припинення, адміністративні стягнення і заходи адміністративно-процесуального забезпечення (примусу) [9, с. 11-23].

В. Шкарупа виділяє: а) заходи припинення (процесуального забезпечення), б) заходи попередження, в) заходи правовідновлення, г) юридична відповідальність [10, с. 6]. С. Мазурін, Л. Попов, Ю. Козлов – заходи адміністративного попередження, адміністративного припинення, адміністративної відповідальності, адміністративно-процесуального забезпечення [11, с. 151].

В науці адміністративного права виділяють й п'ятичленну класифікацію заходів адміністративного примусу. Так, Л. Розін виділяє п'ять видів адміністративного примусу: 1) адміністративні стягнення, які застосовуються з метою покарання правопорушника; 2) заходи адміністративного припинення, які використовуються для припинення правопорушень, що вчиняються; 3) заходи процесуального примусу, які дозволяють встановити факт правопорушення, особу порушника, скласти необхідні процесуальні документи; 4) поновлювальні заходи, призначені для поновлення порушеного правопорядку, прав громадян; 5) адміністративно-примусові заходи, що застосовуються з метою попередження правопорушень [12, с. 182-189]. П'ятичленну класифікацію пропонує і О. Миколенко, а саме він ділить заходи адміністративного примусу на: адміністративно-запобіжні заходи, заходи адміністративного припинення, заходи адміністративної відповідальності, заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення (адміністративні заходи процесуально-забезпечувального характеру), адміністративно-відновлювальні заходи [4, с. 7-14].

Новою цікавою є класифікація, запропонована Т. Коломосьць, яка пропонує системне уявлення про заходи адміністративного примусу та найбільш об'єктивно розподіляє адміністративно-примусові заходи до різних класифікаційних груп, що зменшує ймовірність потрапляння різних за характером, особливостями застосування та іншими ознаками заходів до однієї класифікаційної групи. Автор класифікує заходи адміністративного примусу у публічному праві у три етапи, кожного разу використовуючи новий критерій. Таким чином, Т. Коломосьць виділяє: 1) заходи адміністративного примусу в

публічному праві України, не пов'язані з правопорушеннями; 2) адміністративно-попереджувальні заходи в публічному праві України, пов'язані із надзвичайними обставинами; 3) адміністративно-попереджувальні заходи загального характеру в публічному праві України; 4) адміністративно-запобіжні заходи спеціального (конкретного) характеру в публічному праві України; 5) заходи адміністративного припинення в публічному праві України; 6) заходи адміністративного припинення загального призначення в публічному праві України; 7) заходи адміністративно-процесуального примусу в публічному праві України; 8) заходи адміністративного припинення спеціального характеру в публічному праві України; 9) заходи відповідальності за порушення установлень, визначених у публічному праві України [2, с. 136-139]. Можна навести приклади й багатьох інших класифікацій.

Як видно з вищезазначеного, вже можна звернути увагу на першу проблему класифікації заходів адміністративного примусу – це наявність великої кількості спроб їхньої класифікації, результатом якої є виділення різних класифікаційних груп, що, як уявляється, не відповідає потребам (цілі) здійснення даної класифікації, а саме, ефективного застосування цих заходів, з'ясування їхньої мети та взаємодії, підстав застосування. Так, у науці точаться суперечки щодо виділення тих чи інших класифікаційних груп заходів адміністративного примусу. Наприклад, автори по-різному називають групу заходів адміністративного примусу (яку виділяють майже всі вчені), що об'єднує заходи, які застосовуються з метою попередження правопорушень, їх виявлення та забезпечення громадського порядку за надзвичайних обставин: адміністративно-запобіжні заходи [3, с. 45] чи заходи адміністративного попередження [14, с. 192], чи взагалі заперечення її існування [13, с. 13]; спори щодо існування самостійної групи заходів адміністративно-процесуального забезпечення (заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення) [14, с. 194-195], заходи процесуального примусу [12, с. 182-189] чи виділення цієї групи, як підвиду заходів адміністративного припинення, заперечення можливості існування групи адміністративно-процесуального

забезпечення [3, с. 44]; виділення різної за характером групи заходів адміністративного примусу, що застосовується з метою покарання винних в адміністративному проступку – адміністративні стягнення [15, с. 111-112], заходи адміністративної відповідальності [14, с. 193] чи заходи відповідальності за порушення адміністративно-правових приписів [8, с. 192]; різне ставлення до ідеї виділення групи адміністративно-відновних заходів [9, с. 11-23; 4, с. 13; 3, с. 43-44; 2, с. 124] та інші.

З вищевказаного випливає інша проблема класифікації заходів адміністративного примусу. Пропонуючи власні варіанти класифікації, вчені відносять одні й ті ж заходи адміністративного примусу до різних класифікаційних груп; виділяють ті заходи, що не можна вважати адміністративно-примусовими чи навпаки заперечують існування примусу у деяких заходів, що загально визнані адміністративно-примусовими.

Можна звернути увагу, що часто застосування того чи іншого заходу примусу розглядається односторонньо, що дозволяє віднести його лише в одну з виділених автором класифікаційних груп. Так, наприклад, такий захід, як перевірка документів одними авторами беззаперечно відноситься до заходів запобігання, бо, застосовуючи цей захід можна виявити правопорушення [3, с. 78; 8, с. 192-193; 16, с. 215; 15, с. 113], інші, вказуючи на можливість застосування перевірки документів, що посвідчують особу, після вчинення правопорушення (в момент його переривання) для можливості встановлення особи правопорушника, відносять цей захід до заходів адміністративного припинення [17, с. 120]. Треті автори відносять цей захід як до першої, так і до другої групи [2, с. 278-282]. Схожою є ситуація щодо класифікаційного розподілу таких адміністративно-примусових заходів, як зупинка транспортного засобу, особистий огляд та огляд речей, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки та інші.

Далі щодо виділення групи адміністративно-відновних заходів, то варто зазначити, що адміністративному примусу правовідновна мета не властива.

Нажаль у ст. 40 КУпАП встановлено право адміністративно-юрисдикційних органів одночасно з вирішенням питання про накладення адміністративного стягнення вирішувати питання про відшкодування винним майнової шкоди. Ця норма повністю суперечить досягненням сучасної науки, тому, як уявляється, виділення окремої групи заходів адміністративного примусу для одного заходу, що передбачено кодексом 1984 р., є недоцільним. Залишається сподіватися, що законодавець прислухається до науковців і у новому кодексі не закріпить цієї статті.

Повертаючись до заперечення Д. Бахраха проти існування адміністративно-запобіжних заходів, які він зараховує до заборон, норм права, оскільки їх звернено не до окремої особи, а до багатьох громадян, ґрунтується на тому, що загальні заборони, на його думку, не викликають конкретних правовідносин, а поза конкретних правовідносин не може бути примусу [13, с. 13]. Таку позицію не можна визнати беззаперечною оскільки адміністративно-запобіжні заходи можуть застосовуватися як до груп громадян, так і до окремих осіб (перевірка документів, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі тощо) [3, с. 43].

Ключовими причинами вищезазначених проблем є відсутність нормативного закріплення поняття адміністративного примусу та заходів, які необхідно до нього віднести. Тобто визначення поняття адміністративного примусу, виділення заходів, їх класифікація здійснена лише на науковому рівні. Тому кожен вчений вправі самостійно розуміти це поняття, здійснювати класифікацію ними ж виділених заходів на свій розсуд, керуючись власним баченням проблеми та правильністю своїх наукових поглядів.

Іншою причиною є наявність заходів адміністративного примусу, які переслідують подвійну мету, тобто мету як переривання протиправної дії, так і попередження в залежності від ситуації та моменту застосування. Так, наприклад, огляд речей, особистий огляд можуть застосовуватися як з метою попередження правопорушень і як заходи, спрямовані на припинення протиправного діяння, забезпечення можливості для вирішення питання про

притягнення порушника до адміністративної чи навіть кримінальної відповідальності, що переконливо довів О. Бандурка [18, с. 31-32]. При віднесенні таких заходів до тієї чи іншої групи вчені вказують на те, що всі заходи адміністративного примусу переслідують попереджувальну мету. Згідно ст. 23 КУпАП навіть адміністративне стягнення переслідує мету запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами. Але для заходів адміністративного попередження це основна мета, а для заходів припинення – додаткова, допоміжна [3, с. 125-126; 19, с. 11]. Тому відносячи той чи інший захід, що переслідує подвійну мету, до однієї з вищезазначених груп, вчені враховують ступінь профілактичного впливу цього заходу, фактично оцінюють, яку мету цей захід переслідує частіше [3, с. 92-93; 19, с. 11]. Це дає право авторам віднести один і той же захід лише в групу попередження чи припинення адміністративних правопорушень, при цьому аргументація кожного з них є абсолютно виправданою.

Найбільш неоднозначним заходом адміністративного примусу є видворення іноземців і осіб без громадянства, який передбачено ч.3 ст. 24 КУпАП, тобто як стягнення (це положення повторюється також і в літературі [20, с. 311]). А. Комзюк досить переконливо довів, що цей захід є заходом саме адміністративного припинення, а не стягненням [3, с. 155-158]. І нарешті О. Миколенко правильно зазначив, що аналіз підстав і цілей застосування адміністративного видворення дає можливість віднести його у одному випадку до заходів адміністративного попередження, в другому випадку до заходів адміністративного припинення, а в третьому – до заходів адміністративного стягнення [4, с. 48-49].

Існування заходів адміністративного примусу такого типу, як було описано вище, та їх віднесення абсолютно до різних груп не відповідає завданням (цілям) проведення класифікації заходів адміністративного примусу: ефективного застосування заходів адміністративного примусу, з'ясування їхньої взаємодії, підстав застосування та інші. З'ясування цих питань є надзвичайно важливим в першу чергу для правозастосовчої діяльності органів,

уповноважених застосовувати заходи адміністративного примусу. Для найуспішнішого вирішення цих питань необхідно на законодавчому рівні закріпити поняття адміністративного примусу, визначити його заходи та здійснити їх класифікацію. Тому, на мою думку, ще одним завданням наукової класифікації заходів адміністративного примусу є створення класифікації, яку можна було б закріпити на законодавчому рівні. А для цього потрібно вирішити питання про розмежування заходів, які переслідують подвійну, а то і потрійну мету. Фактично у цьому випадку є три шляхи вирішення даного питання. Перший – це дублювання таких заходів у декількох групах. Але, як уявляється, цей варіант є незручним для користування. По-друге, описання у кожній із груп обставин, що відображають лише мету попередження, припинення чи стягнення цього заходу, є недоцільним та тяжкозрозумілим для правозастосовців. Другий шлях – це виділення такої кількості груп, щоб не було можливості віднести той чи інший захід до декількох класифікаційних груп. Тому, наприклад, видворення іноземців і осіб без громадянства необхідно виділяти взагалі в окрему групу. Як уявляється, це є фактично неможливим, а тому і недоцільним. Третій шлях – це виділення окремої групи заходів адміністративного примусу – комплексні заходи адміністративного примусу, в яку можна було б віднести заходи, які переслідують мету припинення правопорушень та їх запобігання в залежності від обставин та моменту їх застосування, а також стягнення для видворення іноземців та осіб без громадянства. При віднесенні заходів адміністративного примусу до цієї групи необхідно зазначати підстави та порядок застосування цих заходів, з чого буде видно, що вони як основну переслідують не одну мету, а декілька (комплексну мету).

Тому, на нашу думку, найбільш вдалою є така класифікація заходів адміністративного примусу, яка б відповідала її завданням та усувала проблеми її здійснення, а саме: адміністративно-запобіжні заходи, заходи адміністративного припинення, заходи адміністративної відповідальності,

комплексні заходи адміністративного примусу та заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення.

При цьому адміністративно-запобіжні заходи застосовуються з метою попередження правопорушень та надзвичайних обставин, локалізації їх наслідків, забезпечення громадського порядку у разі їх виникнення. Заходи адміністративного припинення застосовуються з метою припинення об'єктивної сторони правопорушення та недопущення настання більш шкідливих наслідків, відновлення попереднього правомірного стану. Заходи адміністративної відповідальності застосовуються з метою покарання винних у вчиненні адміністративного проступку. Щодо виділення саме такої групи, то виділення групи адміністративних стягнень є занадто вузьким, адже застосування інших адміністративних покарань повністю відповідає ознакам адміністративного примусу, а виділення групи відповідальності за порушення адміністративно-правових положень навпаки – не має ніяких меж. До заходів адміністративної відповідальності необхідно віднести: адміністративні стягнення, що застосовуються до фізичних осіб (ст. 24 КУпАП); заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх (ст. 24-1 КУпАП); стягнення, передбачені адміністративним законодавством, по відношенню до юридичних осіб [21]; заходи адміністративного впливу, що застосовуються до юридичних осіб, і не визнанні законодавцем стягненнями [22].

Щодо виділення як основної групи заходів забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення, а не підвиду заходів припинення, то тут необхідно зазначити, що заходи припинення – це сфера дії норм матеріального адміністративного права, а заходи забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення встановлюється нормами процесуального права, тому їх необхідно виділяти у різних класифікаційних групах. До того ж тяжко уявити яким чином, наприклад, привід може застосовуватися як захід припинення.

На нашу думку, запропонована вище класифікація заходів адміністративного примусу відповідає сучасному уявленню про це правове

явище та потребам сьогодення, тому її здійснення можна закріпити у єдиному законодавчому акті “Про адміністративний примус” або “Про адміністративний примус у діяльності державних органів”, що в свою чергу було б одним із кінцевих завдань здійснення наукової класифікації заходів адміністративного примусу та усунуло б проблеми її проведення для забезпечення законності та првпорядку в державі.

Використана література

1. Коломоєць Т. Право України / Т. О. Коломоєць. – №2. – 2003. – С. 105-110.
2. Коломоєць Т.О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації: Монографія (За заг. Ред. В.К. Шкарупи). – Запорізький державний університет. Запоріжжя: Поліграф. 2004. – 404 с.
3. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: Монографія. – Х.: НУВС, 2002. – 336 с.
4. Миколенко А.И. Административный процесс и административная ответственность в Украине. Учебное пособие – Х.: «Одиссей», 2004. – 270 с.
5. Хорощак Н.В. Адміністративні стягнення за законодавством України: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім.. В.М. Корецького. НАН України, 2004. – 172 с.
6. Фіночко Ф.Д. Еволюція поглядів щодо класифікації адмін. примусу//Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції. 9-11 листопада 1995 р. – Харків: НЮА України, 1995 – С. 138-139.
7. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР: Процессуальное регулирование. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1976 – 198 с.
8. Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.
9. Арбузкин А.М. К вопросу о классификации мер административного воздействия, применяемых органами внутренних дел (милицией) в сфере охраны общественного порядка // Совершенствование административно-правовой деятельности органов внутренних дел: Сборник научных трудов. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1988. – С. 11-23
10. Шкарупа В.К. Доказування та докази в адміністративно-примусовій діяльності ОВС (міліції) Монографія – К.: УАВС, 1995. - 163 с.
11. Административное право. – СПб.: Питер, 2004. – 252 с.
12. Розин Л.М. Проблемы классификации мер административного принуждения // Управление и право – 1982 – Вып. 7. - С.182-189.

13. Бахрах Д.Н. Административная ответственность. – Пермь: Кн. из-во, 1966. – 193с.
14. Тихомиров С.В. Административное право Р.Ф.: Учебное пособие. – М.: Изд. «Юрлитинформ», 2003. – 539 с.
15. Бытяк Ю.П., Зуй В.В. Административное право Украины (общая часть). Учебное пособие. – Х.: ООО “Одисей”, 1999 – 224 с.
16. Административное право. Учебник под общ. ред. С.В. Кивалова. Х.: «Одиссей», 2004. – 880 с.
17. Коваль Л.В. Адміністративне право: Курс лекцій. Для студентів юрид. вузів та факультетів – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.
18. Бандурка О.М. Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції: Автореф.дис. ... к-та.юрид.наук. – Харків: Укр. юрид. академія, 1994. – 16 с.
19. Безсмертний Є.О. Адміністративно-запобіжні заходи, що застосовуються органами внутрішніх справ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1997. – 19 с.
20. Колпаков В.К. Адміністративне право України: Підручник. - К.: Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.
21. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР) – 1992. - N 34 - ст. 504.
22. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення: Закон України від 23 вересня 1997р. // Відомості Верховної Ради (ВВР) - 1997 - N48-ст.296.